

VERTALERSGELUK

Harm Damsma & Niek Miedema

‘Een zingende merel, de geur van de zee,
De zon die doorbreekt, een vers kopje thee.’

Kenners van het populaire Nederlandstalige lied weten het allang: ‘Alles, alles kan een mens gelukkig maken,’ en waarom zou dat niet ook opgaan voor een vertaler? Maar toegespitst op het werk: wat bepaalt dan precies zijn of haar geluk?

Wel, wat ons betreft: in de eerste plaats *het boek* dat we onderhanden hebben, het liefst natuurlijk een mooi boek, een inspirerend boek, een boek waar je een sterke affiniteit mee voelt, een boek dat je bewondert. Want maanden aaneen zitten ploeteren op een boek waar je niks mee hebt of dat je zelfs tegenstaat, betekent even zovele maanden elke ochtend weer met tegenzin aan je werk beginnen. Gelukkig hebben wij wat ‘onze’ boeken betreft van meet af aan niets te klagen gehad. Het boek dat ons in 1994 bij elkaar bracht was meteen een meesterwerk. Het was de roman *Ulverton* van de Britse schrijver Adam Thorpe.

Daarin wordt in twaalf opeenvolgende episodes de geschiedenis verteld van een fictief dorpje ergens in het graafschap Wessex, en daarmee op microschaal de sociale geschiedenis van Engeland zelf. Elk van die episodes kent een andere verteller, een ander register en een andere vorm (variërend van een donderpreek uit 1689 tot een agrarisch dagboek uit 1712, en van een bandopname uit 1953 tot het scenario van een tv-documentaire uit 1988). *Pièce de résistance* was het negende hoofdstuk, de in het laatnegentiende-eeuwse streekdialect vervatte gedachtestroom van een eenvoudige landarbeider, die vergezeld van een groot schuldgevoel en een denkbeeldige metgezel, op een druilerige dag door de dreven van Ulverton rondsjoekt: in het boek is dat een haast hermetisch blok tekst zonder hoofdletters, punten of komma’s.

In het kielzog van deze geweldige roman mochten we ons vervolgens wijden aan het werk van verscheidene gereputeerde en door ons bewonderde auteurs. Bijvoorbeeld aan dat van Jonathan Coe en Michel Faber, van Rick Moody, Nadeem Aslam en Joseph O’Connor. En niet te vergeten twee heel interessante debutanten: Reif Larsen en Tod Wodicka, die we graag even noemen.

2011 was voor ons een beetje het jaar van de klassiekers, met hervertalingen van *Lord of the Flies* van William Golding (in augustus verschenen) en *A Clockwork Orange* van Anthony Burgess, dat begin 2012 verschijnt: het is dan precies 50 jaar geleden dat die *cult classic* in Engeland uitkwam.

En ja, dan was er vorig jaar natuurlijk *De niet verhoorde gebeden van Jacob de Zoet* van de Britse auteur David Mitchell, dat ons heel veel geluksmomenten heeft bezorgd. U hoort daarover zo meteen meer.

Want een mooi, bewonderenswaardig boek genereert nog méér vertalersgeluk wanneer het ook nog de nodige stilistische variatie in zich bergt, plus de nodige taalproblemen die om een creatieve oplossing vragen.

Denkt u nog even aan wat we daarnet vertelden over de rijke schakering aan stijlen en registers van *Ulverton*. Alleen al het negende hoofdstuk van dat boek, die monologue intérieur van de verregende landarbeider, heeft ons heel wat gelukkige hoofdbreken bezorgd. Daarvoor moesten we immers een eigen, niet in een specifieke streek van Nederland thuis te brengen, gedateerd aandoend dialect ontwerpen met een eigen woordenschat, eigen grammaticale regels en eigen klankvormingswetten. We zijn er trots op dat het eindresultaat even moeilijk te lezen is als het origineel. Thorpe zelf kreeg namelijk van allerlei mensen uit zijn omgeving, Engelsen dus, te horen dat ze *Ulverton* echt een schitterend boek vonden, maar dat ze ‘uiteraard’ het ‘onleesbare’ hoofdstuk 9 hadden overgeslagen (een compliment waarmee de auteur vreemd genoeg niet echt ingenomen was).

In dit verband (dat van de stilistische variëteit en de woordspelige problematiek die ons zo gelukkig maakt) mag zeker ook de roman *Redemption Falls* van de grote Ierse schrijver Joseph O’Connor niet onvermeld blijven. Want ook dat caleidoscopische boek, waarvan het verhaal zich afspeelt aan het einde van de Amerikaanse burgeroorlog, is opgebouwd uit allerlei teksten en tekstsoorten, haast nog bonter een veelzijdiger dan bij *Ulverton* het geval was. Monologen van een verdwaasd en ontredderd rondzwerfend weeskind, hooggestemde liefdesbrieven aan een afgereisde minnares, bombastische redactionele artikelen uit het plaatselijke nieuwsblad, brieven naar het thuisfront van ongeletterde militairen, de uit háár mond opgetekende herinneringen van een voormalige zwarte slavin, politierapporten, getuigenverklaringen en rechtbankprotocollen, pamfletten en affiches, fragmenten uit een monografie over een vooraanstaande dame uit societykringen, het journaal van een cartograaf, een brief in een fles, gevonden in een verlaten mijn, een fragment uit de catalogus van een kunstveiling, een handgeschreven dreigbrief die aan een schooldeur is gespijkerd: het is te veel om op te noemen. Afgezien van de diverse registers moesten we bovendien nog oplossingen vinden voor de verschillende, vaak contrasterende vormen van Engels zoals het *Black American* (negerengels is Harms pakkie-an), *the Southern Drawl* (het lijzige Engels van de zuidelijke staten), het Ierse Engels (een klusje voor Niek) en het stadsdialect van New York. Daarnaast is de tekst doorweven met Ierse ballades, fragmenten van negro spirituals en cajunliederen in een mengtaaltje van Engels en Frans, Victoriaanse romances, gedichten, bijbelpassages en literaire verwijzingen. En het wemelt van de woordspelingen en woordassociaties. Kortom, *Redemption Falls* betekende voor ons het summum van vertalersgeluk.

Goed, dan nu terug naar *The Thousand Autumns of Jacob de Zoet*. Ook dat boek kent de nodige variëteit aan stijlen en registers, dus *happiness galore*. Maar eerst even, voor degenen die het boek nog niet kennen, een korte typering. Het verhaal speelt zich grotendeels af rond 1800 op het eilandje Deshima voor de kust van Nagasaki. Daar, op dat kunstmatige eilandje, niet groter dan de Dam in Amsterdam, was in die tijd een handelspost gevestigd van de VOC. Holland mocht namelijk anderhalve eeuw lang als enige buitenlandse mogendheid handel drijven met Japan. Dat land voerde in die tijd, uit angst voor ondermijnende invloeden van buitenaf, een politiek van isolationisme; eind zeventiende eeuw had het zelfs alle Spaanse en Portugese missionarissen het land uitgebonjourd. Alleen de calvinistische Hollanders lieten hun handelsgeest prevaleren boven hun zendingsdrang en gingen akkoord met alle beperkende eisen die de Japanners stelden. Zo was het de VOC-ers bijvoorbeeld verboden religiosa op het eiland te hebben of erediensten te houden, en mochten ze zelfs geen voet op het vasteland te zetten. Ook Japanners was het verboden op Deshima te komen, behalve natuurlijk de handelaren, de tolken en de geisha's.

Wat het tijdsbeeld betreft: in Europa heeft Napoleon het voor het zeggen, dus de contacten met het moederland verlopen moeizaam. Toch hebben het hoofdkantoor in Middelburg geruchten bereikt over corruptie op Deshima, en daarom wordt vanuit Batavia een zekere Vorstenbosch als waarnemend opperhoofd (zo werden de Hollandse bestuurders van Deshima genoemd) naar het eilandje gestuurd om de zaak te onderzoeken en aan de eventuele frauduleuze praktijken een einde te maken. Hij wordt vergezeld van de jonge klerk Jacob de Zoet, verweesde neef van een Zeeuwse predikant, godvrezend en wijkend van alle kwaad, die de boeken moet controleren, en die natuurlijk tussen hamer en aambeeld belandt. Tot overmaat van ramp wordt hij ook nog eens verliefd op een Japanse, die hij aanvankelijk voor een publieke vrouw houdt (andere vrouwen mogen immers niet op Deshima komen), maar die de geprivilegieerde leerlinge blijkt te zijn van de Hollandse chirurgijn.

Cees Nooteboom, die eind vorig jaar in de boekenbijlage van *de Volkskrant* Mitchells roman tot het beste boek van het jaar uitriep, voegde aan zijn geestdriftig betoog de volgende slotzin toe: 'Dat de perfecte vertaling het parfum van het vroegere Nederlands heeft behouden is dan alleen nog maar winst.' Dat 'vroegere Nederlands', dat we vooral aantreffen in de gewichtige taal van opperhoofd Vorstenbosch en in de brieven en documenten (die we, om ze een schijn van authenticiteit te geven, ook qua spelling op z'n Bilderdijsks aanpasten) is maar één aspect van de talige rijkdom van de roman.

Want om te beginnen is er daarnaast het gebrekkige, kreupele Nederlands van de Japanse tolken waar we ons heerlijk op konden uitleven. Vermakelijke verhaspelingen die vaak om een bijzondere oplossing vroegen. Bijvoorbeeld de keren dat Mitchell het feit dat Japanners het onderscheid niet kennen tussen de l en de r geestig wist uit te buiten. Voor Japanners zijn die voor ons duidelijk verschillende spraakklanken varianten van één en hetzelfde foneem,

vergelijkbaar met bij ons het verschil tussen de ò en de ó in bijvoorbeeld sòk en bók dat veel Nederlanders niet kunnen onderscheiden.

Wanneer Jacob zich tegenover de Japanse Orito verontschuldigt voor zijn lompe gedrag, zegt hij: 'Please, forgive my rudeness,' (mijn 'botheid', mijn 'onbeschoftheid'), waarop zij vol onbegrip vraagt: 'I sorry... Excuse my... *lewdness*?' (mijn 'wulpsheid', mijn 'hoerigheid').

Dit werd in de vertaling. Jacob: "Vergeef mij mijn boerse gedrag..." Waarop zij: 'Neem mij niet kwalijk... *boels* gedlag?' Het woordje *boel*, is een in dit verband mooi passende, verouderde aanduiding van een overspelige man of vrouw, maar als zodanig nog wel steeds in Van Dale te vinden.

Verder wordt het Deshima van Mitchell (dat niet geheel gelijk is aan het historische Deshima, maar daarover straks meer) onder andere bevolkt door een voormalige Enkhuizer, een Duitse gelukzoeker, een Ier (die naar de Japanners toe voor Groninger moet doorgaan) en iemand die afkomstig is uit Antwerpen. Stuk voor stuk zouden ze voor wat hun herkomst betreft herkenbaar moeten zijn aan hun spraak. En deze keer verkeerden wij in de unieke situatie dat wij in onze vertaling authentieker konden zijn dan het origineel.

Normaal gesproken is het zo dat de schrijver door het aanbrengen van regionale accenten duidelijk maakt dat een personage een Schot, een Texaan of een Londenaar is, en staan wij vertalers voor de (volstrekt onmogelijke) opgave *in het Nederlands* te laten horen (nou ja, zien) dat iemand uit Schotland, Texas of Londen komt. Maar deze keer was het Mitchell die zijn (Engelssprekende !) Hollandse personages van uiteenlopende accenten had voorzien, maar zonder dat daaruit voor de Britse lezer viel af te leiden waar ze vandaan kwamen. Hooguit werd duidelijk of ze uit een stad of van het platteland afkomstig waren. Geen Engelsman zal bij het lezen van de woorden 'F I liked livin' in a tub o' piss, I'd o' stayed in Enkhuizen, eh?' meteen uitroepen: 'What a lovely West-Frisian accent!' of bij 'My oh my, ain't you just strayed to the wrong side o' town, my poor *lickle* lambkin?' onmiddellijk constateren: 'I'll eat my hat if she isn't from Antwerp!' Maar *wij* konden de personages wél herkenbaar Westfries, steenkoolnederlands of Vlaams laten spreken.

Om het even tot dat laatste te beperken: die door de Vlaming Piet Baert aangehaalde uitspraak van een Antwerpse staminee-madam van daarnet werd bij ons: 'Och erm, m'n arme *verstijfde* lammeke, hoe zijt gij juist in dit slijkgat verzeild geraakt?'

Voor alle duidelijkheid: wij hebben niet de pretentie vlekkeloos Vlaams te kunnen ophoesten, dat wil zeggen Vlaams dat ook voor Vlaamse lezers overtuigend is. Want met een paar 'Awel zunne's' ben je er natuurlijk niet. Daarom hebben wij de dialoogbijdragen van Piet Baert voorgelegd aan een bevriende Vlaamse auteur, Erik Vlaminck (wiens nieuwe roman *Brandlucht* overigens net verschenen is), met het verzoek onze armoeiige pogingen te verbeteren, te nuanceren of naar eigen inzichten aan te vullen.

Nu was Erik Vlamincx bepaald niet de enige externe expert wiens hulp we rondom *Jacob de Zoet* hebben moeten inroepen. Vertalers moeten in principe alles weten wat er in de wereld te weten valt, want schrijvers kunnen in principe over alles schrijven wat zich in de wereld voordoet of ooit heeft voorgedaan. Zelf hebben wij in het verleden te vaak in vertalingen moeten constateren dat de vertaler niets afwist van bijvoorbeeld baseball, of van films van Hitchcock, of van popsongs. Toegegeven, kleinigheden, maar wel érg storende kleinigheden, die je als toevallige wélweter uit het verhaal halen omdat ze even de geloofwaardigheid ondermijnen. Daarom dient alles, letterlijk *alles* grondig te worden gecheckt voor je er iets van brouwt. Je mag nooit iets vertalen waarvan je niet volkomen zeker bent.

Natuurlijk is ‘alles weten’ volstrekt onmogelijk (al is een veelzijdige algemene ontwikkeling natuurlijk nooit weg) en natuurlijk biedt Google tegenwoordig in veel gevallen uitkomst. Maar toch hadden we bij *Jacob de Zoet* zoveel hulp van buitenaf nodig dat we voor één keer achterin, na de gebruikelijke dankbetuigingen van de auteur, ook zélf een lijstje hebben opgenomen van personen aan wie *wij* dank verschuldigd waren. Daarop staat bijvoorbeeld de naam van een prominente Nederlandse go-speler. In het slotdeel van de roman wordt namelijk een partij Go gespeeld, die een cruciale en symbolische rol vervult in het verhaal. En zoals ons Vlaams een Vlaming niet ongeloofwaardig mag voorkomen, mag de bij het go-spel gebezigde terminologie een go-speler niet uit het verhaal lichten. En dan wordt zelfs een eenvoudig zinnetje als ‘*Click, a stone is placed*’ al problematisch. Heet een ‘stone’ in het go-spel (in het Nederlands) echt een steen? En ‘plaats’ je die in het Nederlands ook echt? Of ‘zet’ je die, bijvoorbeeld? (Of ‘leg’ je hem soms?) En dan zwijg ik nog over allerlei strategische termen. Een ochtendje met een go-speler of een uitvoerig gesprek met een VOC-deskundige betekent voor de nieuwsgierige, leergierige vertaler een bijzonder geluuksmoment.

Maar de deskundige op wie we het meest een beroep hebben gedaan was de auteur zelf. Dat geldt in principe voor bijna ieder boek trouwens, want haast altijd blijven er problemen over waar we ook samen niet uitkomen. In al die gevallen leggen we onze problemen voor aan de auteur (mits in leven natuurlijk). Zo hadden we, zonder de intensieve hulp van Adam Thorpe, die speciaal voor ons een lange lijst van uitgestorven, niet meer te achterhalen dialectwoorden aanlegde, dat fameuze negende hoofdstuk van *Ulverton* bijvoorbeeld nooit kunnen vertalen.

En tot dusver hebben al onze auteurs zich even behulpzaam opgesteld. Nu is dat natuurlijk ook in hun eigen belang: zij zijn er alleen maar bij gebaat dat hun boek zo goed en zo zorgvuldig mogelijk wordt vertaald, maar toch. In vrijwel alle gevallen toonden ze zich vol enthousiasme bereid in te gaan op onze, soms mierenneukerige, vragen en opmerkingen, die zij meestal zagen en waardeerden als blijken van onze scrupuleuze lectuur. Elders hebben we al eens de stelling geponeerd dat niemand een boek zo grondig leest als een vertaler, en

een schrijver is natuurlijk gelukkig met zo'n grondige lezer. Wij op onze beurt zijn gelukkig met al die behulpzame auteurs.

Wel, behulpzaam was David Mitchell zeker. En dat terwijl we hem met een niet geringe portie opmerkingen en vragen hadden opgezadeld: in totaal meer dan 130!

Om te beginnen ging het natuurlijk om kleine vergissingen of slordigheden die er niet door de Engelse persklaarmaker waren uitgewied. Ook dat gebeurt trouwens bij vrijwel ieder boek, zeker wanneer we, net als bij Mitchell, uit drukproeven werken. Het betrof zaken als: 'Op bladzijde zoveel telt het ziekenhuisje van Decima twee bedden, op bladzijde zo-en-zoveel maar één. Hoeveel bedden staan er nou? David, please make up your mind!'

Of: 'Op bladzijde zoveel wordt het Japanse woord voor koppelaarster (*naikodo*) op twee verschillende manieren gespeld; welke is de juiste?' (Het bleek overigens een derde, nog weer andere spelwijze te zijn.)

Verder betroffen onze vragen stilistische en grammaticale onzorgvuldigheden. Bijvoorbeeld: 'Zou "another trio of Japanese officials: an interpreter, and two Europeans in their twenties" niet moeten zijn: "another trio of officials: a Japanese interpreter, and two Europeans..."'?

Dan waren er de fraseringen die we niet helemaal doorgrondden of waar we ons onzeker over voelden. 'Wat zijn "hooked gulls" precies? Meeuwen met scherpe, gehoekte snavels? Of die er een hoekige vlucht op nahouden? En "Stony hair": slaat "stony" op de kleur ("stone grey", "buff") of op de textuur ("rigid", "stiff") van het haar?' Would Mitchell-san please explain pulpolt of sentences to ignolant tlanlatols?'

Natuurlijk, in alle gevallen hadden we zelf een keuze kunnen maken in het verlengde van onze vermoedens (die vaak bleken te kloppen), maar dan zouden we nooit de absolute zekerheid hebben gehad dat dit was wat de schrijver voor ogen stond. En echt vertalen kun je alleen doen (probéren te doen) als je precies weet wat er staat.

In dat verband zijn we gewend alles na te gaan en te controleren. En zo ontdekten we dat de bloemrijke naam 'House of Wistaria' van het nabijgelegen bordeel in feite een anachronisme is. De klimplant Wisteria (Blauweregen) waarnaar het huis van plezier is vernoemd kreeg zijn neo-latinistische naam pas in de eerste helft van de negentiende eeuw (dus ná 1799!) ter ere van een zekere Dr. Wistar.

En als in het boek van Linnaeus wordt gezegd 'He *is* one of the great men of our age,' is de beroemde Zweedse plantkundige al meer dan 20 jaar dood. Het zou dus: 'Hij *was* een van de grootste mannen van deze eeuw' moeten zijn.

Nog een paar andere voorbeelden van historische onjuistheden die we tegenkwamen. Op zeker moment neuriet Ouwehand een paar maten van 'the national anthem'. Maar Nederland (toentertijd overigens de Bataafsche Republiek) kende in 1799, net als het gros van de Europese naties, nog geen 'volkslied'. Dus vroegen wij permissie daar 'Het Prinsenslied' van te maken, de

naam waaronder het Wilhelmus (overigens pas het Nederlandse volkslied sinds 1932!) rond 1800 hier te lande bekend was.

En de mededeling uit Jacobs mond dat de Hollandse stadhouder was getrouwd met de ‘Prussian Emperor’s daughter’ leek ons hoogst onwaarschijnlijk: Willem V was getrouwd met een *nicht* van de Pruisische koning, en dat zou Jacob ongetwijfeld weten.

Met die laatste voorbeelden zijn we op vaderlands terrein aanbeland, en op dat stuk van zaken speelden wij natuurlijk een thuiswedstrijd. Uiteraard had David zich ten aanzien van allerhande (ook Hollandse) aangelegenheden uitgebreid georiënteerd (hij had Middelburg bezocht, daar archieven geraadpleegd, op Walcheren rondgefietst, en in het Sieboldhuis in Leiden en het Teylers Museum in Haarlem documenten bekeken, om, zoals hij dat noemt ‘mental postcards’ te maken, maar daarmee had hij nog niet altijd onze nationale *mentaliteit* op zijn gevoelige plaat vastgelegd. Zo had hij zich bijvoorbeeld naar ons idee lelijk op de aard van het Hollandse calvinisme verkeken. Een laatachtttiende-eeuwse rechtzinnige neef van een Zeeuwse predikant zou nooit om een *deus ex machina* smeken (zoals David Jacob liet doen). Daarom hebben wij de klerk, met instemming van de auteur, om *uitredding* laten bidden. Ook zou de protestantse Jacob zeker niet in de hoek van zijn kamer op Deshima heimelijk een kruis in de muur krassen om voor te bidden: bij ons bidt hij nu, wederom met toestemming van Mitchell, *op zijn blote knieën* in de hoek van het vertrek. En in een sentimentele jeugdherinnering liet Mitchell Jacob en zijn vrienden op zondag in zee zwemmen. Dienaangaande een citaat uit onze correspondentie met Mitchell: ‘Swimming. Around 1800 most boys couldn’t even swim (neither could most sailors), but more importantly: would our lad Jacob have been allowed to swim on a Sunday? This is highly unlikely as even nowadays strict Protestants are not allowed to do so.’ En dus warmt de zon nu ‘de bleke rug van de jongens die schuldig *rondlummelden bij het water*’, en in het origineel ‘the pasty backs of boys *idling guiltily by the lagoon*’.

Want in vrijwel alle gevallen nam David onze voorstellen graag over, alleen is het Prinsenlied in het Engelse boek per ongeluk het Prinsenleid geworden.

Ook op het gebied van de naamgeving hebben we Mitchell een paar keer van advies kunnen dienen. Zo vonden wij de typisch Noord-Nederlandse naam Hofstra nogal ongelukkig voor een uit Zeeland afkomstige milicien. ‘U zou toch ook niet een uit Cornwall afkomstig personage McManus of O’Sullivan noemen?’ Wij suggereerden Wisse of Joosse – Niek kent bosjes Walcherse familienamen – en het werd Joosse.

Hierbij moet nog een laatste kanttekening gemaakt, namelijk dat voor David historische juistheid van ondergeschikt belang was. Dat Domburg nooit een vissersplaats is geweest (zoals hij aanvankelijk wel had geschreven) heeft hij zich na ons voorzichtige protest laten aanleunen: dat is nu (ook) in het origineel ‘a *coastal town* on Walcheren Island’. Maar het anachronisme van het

‘House of Wistaria’ is in het Engels onverlet gebleven: een oudere Engelse benaming zoeken kostte te veel tijd, en een kniesoor die erop let. *The Thousand Autumns of Jacob de Zoet* is dan ook niet echt een historische roman te noemen in de absolute zin van het woord.

Toen Mitchell (zoals hij in een stuk in *Vrij Nederland* vertelde) tijdens zijn verblijf in Nagasaki per toeval (hij was een paar haltes te vroeg uit de tram gestapt) stuitte op Deshima, tegenwoordig een soort openluchtmuseum, leverde hem die ‘geïsoleerde omgeving, een eiland en de botsing van twee culturen’ in de eerste plaats ‘een schitterende voedingsbodem voor een plot en personages’ op: ‘Reken maar dat Deshima een propvolle, afgesloten broeikas was, waar menselijke zwakheden volop konden ontkiemen, bloeien en vrucht dragen.’ Ten dienste daarvan nam hij de vrijheid die hij als romancier voelde om de feitelijke situatie naar zijn hand te zetten. Zo verschilt de plattegrond van Deshima op een paar punten wezenlijk van de echte. De straatnamen zijn verzonnen en het eilandje telt meer pakhuizen dan er feitelijk stonden: er moest er namelijk eentje afbranden.

Bovendien speelt het verhaal zich af in een soort enclave van de tijd, onder een opperhoofd dat er nooit is geweest. Centraal voor Mitchell stond de verbeelding van de personages; hun geloofwaardigheid was belangrijker dan de historische juistheid. De historische context was voornamelijk *sfeer*. En om geen afbreuk te doen aan die sfeer (deels ten behoeve van de Nederlandse lezers) nam hij vaak het advies van zijn mierenneukerige Hollandse vertalers over. Tot wederzijds geluk. Dank u wel.

September & oktober 2011